

प्रकरण ४.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

A. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जातीयता निर्मूलनाबाबत विचार :

➤ प्रस्तावना :

आधुनिक मानवी मूल्यांच्या संदर्भात विचार केल्यास डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे 'आधुनिक युगाचे प्रवर्तक' ठरतात.सामाजिक न्याय व लोकशाही मुल्ये हि त्यांच्या प्रत्येक चळवळीमध्ये दिसतात.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारताच्या सर्वांगीण प्रगतीच्या मार्गातील मोठा अडथळा म्हणून जातीयतेचा उल्लेख केलेला आहे.भारतीय समाजातील जातीयतेचा व अस्पृश्यतेचा सखोल अभ्यास करून समाजव्यवस्थेचे आकलन करून घेतलेले आहे.मनुष्य म्हणून लोकांचे सामाजिक,शैक्षणिक,आर्थिक,सांस्कृतिक,राजकीय अधिकार नाकारणाऱ्या भारतातील जातीयव्यवस्थेचे गंभीर परिणाम,तोटे विचारात घेवूनच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीयता निर्मूलनाबाबत विचार स्पष्ट केलेले आहेत.

१.जातिव्यवस्था,उदय आणि विकास याबाबत विचार :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वतः अस्पृश्यता आणि जातीयता अत्यंत जवळून अनुभवली होती. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय समाजव्यवस्थेचे वास्तविक आकलन होण्यासाठी जातिव्यवस्थेचा सखोल अभ्यास करून **Annihilation of Caste 1937** आणि **Castes in India** हे महत्वपूर्ण ग्रंथ लिहले.या बरोबरच त्यांनी अस्पृश्यतेचा अभ्यास करून **Who were the Shudras ? - 1946** आणि **The Untouchables -1948** हे महत्वपूर्ण ग्रंथ लिहले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतातील जातीयव्यवस्थेचा उदय आणि विकास स्पष्ट केलेला आहे.त्यांच्या मते आंतरवर्गीय विवाहाच्या पुरस्कारामुळे जातीसंस्थेचा उदय झाला.जातीयव्यवस्था हि नैसर्गिक उगम झालेली संस्था नसून ती कृत्रिम संस्था आहे.जातीची व्याख्या करताना आंबेडकर म्हणतात कि "बंदिस्त वर्ग म्हणजे जात होय". जातीयव्यवस्थेकडून कसे शोषण केले जाते याचे वर्णन त्यांनी केले.सर्वात महत्वाचे म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीयता निर्मूलनाबाबत महत्वपूर्ण विचार मांडलेले आहेत.

२.आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार :

जातीसंस्था नष्ट करण्यासंदर्भात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी काही मार्गदर्शक तत्वे सांगितली आहेत.त्यांच्या मते विवाह संस्थेचा उपयोग जाती नष्ट करण्यासाठी केला पाहिजे.त्यासाठी आंतरजातीय विवाह हि सर्वात महत्वाची गोष्ट आहे.यामुळे जातीसंस्था नष्ट करण्यासंदर्भात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार केला.

३.धर्मांतर :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासंदर्भात दुसरा उपाय सुचवला आहे, तो म्हणजे जो धर्म जातीचे संस्कार शिकवतो,त्या धर्माचा त्याग केला पाहिजे आणि जातीव्यवस्थेतून बाहेर पडले पाहिजे.तरच भारत खऱ्या अर्थाने राजकीय दृष्ट्या राष्ट्र होईल व भारतात एकात्मता निर्माण होईल. जातीव्यवस्थेचा पुरस्कार करणाऱ्या धर्माचा त्याग केला म्हणजेच धर्मांतर केल्यास जातीव्यवस्था नष्ट होण्यास मदत होईल.

४.राष्ट्रीय संपत्तीचे फेरवाटप :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासंदर्भात सुचवलेला उपाय म्हणजे राष्ट्रीय संपत्तीचे फेरवाटप केले पाहिजे.त्यांच्या मते आपल्या देशात सामाजिक व आर्थिक अशा दोन प्रकारच्या विषमता आहेत.व ह्या विषमता नष्ट करण्यासाठी राष्ट्रीय संपत्तीचे फेरवाटप केले पाहिजे.जातीयतेच्या बंधनामुळे सामाजिक व आर्थिक विषमता वाढत चाललेली आहे.त्यामुळे भारतात समानता निर्माण करावयाची असल्यास राष्ट्रीय संपत्तीचे फेरवाटप केले पाहिजे.ज्यामुळे जातीयातेचे देखिल निर्मुलन होईल.

५.जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता निर्मुलनाची विविधांगी प्रक्रिया :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता निर्मुलनाची विविधांगी प्राक्रिया स्पष्ट केलेली आहे. जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासंदर्भात त्यांनी पुढील विचिध पर्याय उपाय सुचवलेले आहेत.

१.शुद्ध व अस्पृश्यांमध्ये आत्मप्रतिष्ठेची निर्मिती करणे.

२.नागरी अधिकारांसाठी लढा उभा करणे.

- ३.राजकीय संघर्ष स्वतंत्र उभा करणे.
- ४.स्वतंत्र मतदार संघ निर्माण करणे.
- ५.कायदा व राज्यघटनेच्या आधारे जातीय मानसिकता बदलण्याचा प्रयत्न करणे.
- ६.आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी होणे.
- ७.औद्योगीकरणाचा पुरस्कार करणे.
- ८.शिका,संघटीत व्हा,संघर्ष करा.

➤ सारांश :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय समाजव्यवस्थेचा सखोल अभ्यास करून जातिव्यवस्थेच्या संदर्भात विचार मांडलेले आहेत.प्रगती,समानता,मानवता,बंधुता,स्वातंत्र्य ह्या सामाजिक मानवी मुल्यांची जोपासना करावयाची असल्यास प्रथमता जातीयता नष्ट केली पाहिजे.त्या अनुषंगाने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीयता निर्मूलनाबाबत विचार स्पष्ट केलेले आहेत.

B. महाडचा सत्याग्रह आणि मंदिर प्रवेशाची चळवळ :

प्रस्तावना :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते भारतातील हिंदू समाजव्यवस्था हि इतकी साचेबंद आहे की,त्यात केवळ विचार मांडून बदल होणार नाही व उच्चवर्णीय समाज स्वताहून सुधारणा करणार नाही.त्यामुळे कनिष्ठ,अस्पृश्य समाजाला आपल्या आर्थिक व सामाजिक समतेच्या हक्कासाठी संघटीत करून अहिंसात्मक मार्गाने संघर्ष करून न्याय व हक्क मिळवावा लागेल. कनिष्ठ,अस्पृश्य समाजात आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी महाडच्या तळ्यावरील सत्याग्रह व मंदिरप्रवेशाची चळवळ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सुरु केली.

➤ महाडचा सत्याग्रह :

महाडच्या चवदार तळ्यावरील सत्याग्रह म्हणजे खऱ्या अर्थाने सामाजिक क्रांतीची सुरवात होती.दलितांच्या मुक्तीलढ्याला या घटने पासूनच सुरवात

झाली.शतकानुशतके गुलामगिरीचे जीवन जगणाऱ्या या समाजात माणूस म्हणून प्रतिष्ठेने जगण्याची जाणीव निर्माण करण्याचा प्रयत्न आंबेडकरांनी महाडच्या चवदार तळ्यावरील सत्याग्रहातून केला.बहिष्कृत हितकारिणी सभेचे पहिले अधिवेशन १९ व २० मार्च १९२७ रोजी महाड या ठिकाणी घेण्याचे निश्चित करण्यात आले.आंबेडकरांच्या विचारांवरती प्रेम करणारे असंख्य कार्यकर्ते हे या भागातील असल्याने या सत्याग्रहासाठी महाडची निवड करण्यात आलेली होती.

सार्वजनिक पाणवठे,विद्यालये,धर्मशाळा अशा सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यांना मुक्त प्रवेश देण्यात यावा असा ठराव ४ ऑगस्ट १९२३ रोजी मुंबई विधिमंडळात मंजूर करण्यात आलेला होता.महाडच्या नगरपालिकेने या ठरावाची अंमलबजावणी केली होती परंतु वरिष्ठ वर्गाच्या धाकामुळे महाडमधील अस्पृश्यांनी चवदार तळ्यावरती जाऊन पाणी भरण्याचे साहस केले नव्हते.यासाठीच त्यांच्या मनात आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी या तळ्यावरती अस्पृश्यांसह प्रवेश करण्याचा निर्णय आंबेडकरांनी घेतला होता.अन्यायकारक समाजव्यवस्थे विरोधातील हा एक बंड होता.माणूस म्हणून माणसासारखे आपणास जगण्याचा हक्क आहे,हे संबंध देशाला सांगणारी प्रतीकात्मक कृती होती.

१९ व २० मार्च १९२७ रोजी महाड या ठिकाणी चवदार तळ्यावरती डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली हा अस्पृश्यता मुक्तीचा पहिला सत्याग्रह यशस्वीपणे पार पडला. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली बहुसंख्य अनुयायांनी तळ्यावर प्रवेश केला.अस्पृश्यांच्या मनात आत्मविश्वास निर्माण करणारी हि प्रेरणा होती.मात्र सवर्ण, वरिष्ठ जातीच्या लोकांना हि घटना मान्य होणे अशक्य होते.त्यामुळे याठिकाणी मोठा संघर्ष झाला.

महाडच्या या घटने बद्दल अनेक वृत्तपत्रांनी टीका सुरु केली.३ एप्रिल १९२७ ला आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत भारत' हे पाक्षिक पुन्हा सुरु केले व होणाऱ्या टीकेला उत्तर दिले.महाडच्या नगरपालिकेने ४ ऑगस्ट १९२७ ला सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यांना मुक्त प्रवेश देण्यात येणारा ठराव रद्द केला.या विरोधात २५ व २६

डिसेंबर १९२७ ला महाड या ठिकाणीच सत्याग्रह परिषद घेण्याचे आंबेडकरांनी निश्चित केले.या सत्याग्रहात सर्वांनी सहभागी व्हावे असे आवाहन करण्यात आले होते.परंतु पोलिसांनी चवदार तळ्यावर जाण्यास विरोध केला.प्राप्त परस्थितीचा विचार करून चळवळीचे भविष्य लक्षात घेवून हा सत्याग्रह सभेच्या ठिकाणीच स्थगित करण्यात आला.

या सभेमध्ये **मनुस्मृती ग्रंथ दहन** करण्याचा ठराव करण्यात आला,या ग्रंथात माणसाला गुलामगिरी मध्ये ठेवणारी वचने आहेत,त्यामुळे हा ग्रंथ धर्मग्रंथ म्हणण्यास पात्र नाही यावर सर्वांचे ठाम मत झाले.सभामंडपाच्या दारात **मनुस्मृती ग्रंथाचे दहन** करण्यात आले.महाडच्या या सत्याग्रहाने अस्पृश्य समाजात जाणीव जागृतीची पहिली ठिणगी पडली.अस्पृश्य, दलित समाजाचा आत्मविश्वास वाढला.

➤ **मंदिर प्रवेशाची चळवळ :**

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सुरु केलेली मंदिर प्रवेशाची चळवळ हि अस्पृश्यांच्या सामाजिक गुलामगिरीची बंधने तोडण्यासाठी सुरु केलेली चळवळ होती.माणूस म्हणून माणसासारखे अधिकार मिळावेत हि यामागची प्रेरणा होती.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते मंदिर प्रवेशाच्या मागे पूजा धार्मिक विधी करण्याचा उद्देश नाही तर अस्पृश्यांच्या प्रवेशाने मंदिर अपवित्र होत नाही हे सिद्ध करून दाखवायचे आहे.आंबेडकर यांच्या मते अस्पृश्यता निवारण्याचा सर्वात महत्वाचा मार्ग म्हणजे सार्वजनिक व्यवस्था सर्वांसाठी खुली करणे होय.त्यामुळेच त्यांनी अस्पृश्यता निर्मुलनासाठी मंदिर प्रवेशाची चळवळ हाती घेतली होती.

ऑक्टोंबर १९२९ मध्ये पुणे येथील पर्वतीवरील मंदिरात प्रवेश करण्यासाठी पहिला सत्याग्रह करण्यात आला.परंतु त्यावेळी सत्याग्रही लोकांना वरिष्ठ लोकांकडून मोठ्या प्रमाणात मारहाण करण्यात आली.काही वृत्तपत्रांनी मंदिर प्रवेश करणाऱ्यांची बाजू घेतली तर काहींनी विरोधात बाजू मांडली.शेवटी पर्वतीवरील मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळाला.नाशिक मधील काळाराम मंदिर प्रवेशाची चळवळ महाराष्ट्रात प्रसिध्द झाली होती.१९३१ मध्ये नाशिक मधील काळाराम

मंदिरात प्रवेश मिळवण्यासाठी चळवळ सुरु झाली.हा लढा १९३५ पर्यंत सुरु होता.त्यानंतर त्या ठिकाणी अस्पृश्यांना प्रवेश मिळाला.एलिचपूर मधील दत्त मंदिरात हि प्रवेश करण्यासाठी आंदोलन करण्यात आले.त्या आंदोलनानंतर अस्पृश्यांना एलिचपूर मधील दत्त मंदिरात प्रवेश मिळाला.अमरावती मधील अंबेचे मंदिर व सोलापूर मधील सिद्धेश्वर मंदिर प्रवेशाची चळवळ करण्यात आली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांना सत्याग्रह हे एक शास्त्र दिले. या शास्त्रामुळे अस्पृश्य समाजाला आत्मिक बळ प्राप्त झाले.

➤ **सारांश :**

शतकानुशतके उपेक्षित व शोषित जीवन जगणाऱ्या दलित समाजाला त्यांच्या अवस्थेची जाणीव करून देवून 'शिका,संघटीत व्हा,संघर्ष करा' असा मूलमंत्र देवून प्रस्थापितांच्या विरोधात लढण्यासाठी सज्ज करण्याचे काम डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले.महाड येथील चवदार तळ्यावरील सत्याग्रह,मनुस्मृती ग्रंथाचे दहन,मंदिर प्रवेशाची चळवळ या क्रांतिकारी सत्याग्रहाने अस्पृश्य समाजात आत्मविश्वास वाढीस लागला.

C. सामाजिक न्याय आणि भारतीय राज्यघटना :

प्रस्तावना :

भारतीय राज्यघटना हि जगातील एक प्रदीर्घ राज्यघटना असून अवघ्या तीन वर्षांच्या कालावधीत ती तयार करण्यात आलेली आहे.स्वतंत्र भारताची राज्यघटना तयार करणे हे अत्यंत अवघड काम होते.करण लोकशाही बरोबरच सामाजिक न्यायाची हमी देणारे,आधुनिकीकरणाच्या सहाय्याने सामाजिक क्रांतीला चालना देणारे एक राष्ट्र म्हणून एक स्थैर्य व एकता टिकवणारी घटना तयार करणे हे उद्दिष्टहोते.घटना समिती मधील सदस्यांच्या प्रदीर्घ अनुभवातून हि राज्यघटना अस्तित्वात आलेली आहे.भारतीय संविधानात अनेक पाश्च्यात देशांच्या उदारमतवादी राज्यघटनांचाब ब्रिटीश वसाहतवादी संविधानाच्या पायाभूत तत्वांशी मेळ घालण्यात आला आहे.

➤ **डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना :**

राज्यघटनेच्या मसुदा समितीचे प्रमुख म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडे जबाबदारी देण्यात आली होती.आपल्या विद्वत्तेच्या व परिपूर्ण अभ्यासाच्या आधारावर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हि जबाबदारी अत्यंत यशस्वीपणे पार पाडली.राज्यघटनेतीलत्यांचे योगदान विचारात घेवूनच भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना ओळखले जाते.त्यांनी भारताला सार्वभौम लोकशाही लोकसत्ताक राज्य असा चेहरा दिला.भारतीय राज्यघटनेला २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी मंजुरी देण्यात आली.यामुळे २६ नोव्हेंबर हा संविधान दिन' म्हणून साजरा केला जातो.२६ जानेवारी १९५० पासून नवीन राज्यघटना अमलात आली.भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मिती मध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी खूप परिश्रम घेतले.

➤ **भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा :**

भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा हा घटनेचा अत्यंत मौल्यवान भाग आहे.सरनामा हा घटनेचा आत्मा आहे.राज्यघटनेचा दर्जा कोणता आहे हे मोजण्याचे ते एक साधन आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यात भारतीय जनतेच्या ध्येयाचे प्रतिबिंब पडले आहे.सार्वभौम भारतीय जनतेने हि सार्वभौम घटना तयार केलेली आहे.भारत हे सार्वभौम,समाजवादी,धर्मनिरपेक्ष,लोकशाही , प्रजासत्ताक गणराज्य आहे.त्यांची अंतिम सत्ता लोकांच्या हाती आहे.घटनेने आपल्या जाहीरनाम्यात राज्यव्यवस्थेचा उद्देश स्पष्ट केलेला आहे.भारतातील नागरिकांना न्याय,स्वातंत्र्य,समता व बंधुत्वाची शाश्वती देण्यात आलेली आहे.हि घटना नागरीकांच्यावर लादण्यात आलेली नाही तर ती विचारपूर्वक स्वीकारण्यात आलेली आहे.

➤ **सामाजिक न्याय :**

देशाच्या संस्कृतीला,परंपरेला अनुसरून सर्वसमावेशक अशी राज्यघटना निर्माण करणे हे फार मोठे आव्हान होते.परंतु घटना समितीने ते यशस्वीपणे पार पाडले.अनेक पिढ्यांना सामाजिक,आर्थिक आणि राजकीय न्यायचे आश्वासन देणारी राज्यघटना स्वतंत्र भारतासाठी निर्माण करण्यात आलेली आहे,यामध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे.

सामाजिक न्यायाची संकल्पना ही प्रामुख्याने समाजातील सर्व माणसे समान आहेत,त्यांच्यात धर्म,जात,रंग,संप्रदाय यावरून भेदभाव केला जाऊ नये अशा स्वरूपाची आहे.सामाजिक न्यायाच्या या संकल्पनेचे प्रतिबिंब भारतीय राज्यघटनेच्या १५ व्या कलमात पडलेले आहे.१५ व्या कलमातील पहिल्या भागानुसार स्वतंत्र भारतातील

कोणत्याही नागरिकांमध्ये केवळ ते विशिष्ट धर्माचेवंशाचे,जातीचे,लिंगाचे,जन्मस्थान असलेले आहेत म्हणून किंवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून त्यांच्यात भेदभाव केला जाणार नाही.भारतीय राज्यघटनेमध्ये व्यक्तिगत न्याय व सामाजिक न्याय याचा योग्य समन्वय साधण्यात आलेला आहे.कलम १४ ते १८ नुसार सर्व नागरिकांना समतेचा हक्क देण्यात आलेला आहे.कलम १४ नुसार कायद्यासमोर सर्वजण समान मानण्यात आलेले आहेत.कलम १६ नुसार सार्वजनिक ठिकाणी सर्वांना समान प्रवेशाचा हक्क देण्यात आलेला आहे.सार्वजनिक सेवेत सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे.कलम १७ नुसार अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आलेली आहे.कलम १९ ते २२ नुसार सर्व व्यक्तींना सर्वांगीण विकासासाठी स्वातंत्र्याचा हक्क देण्यात आलेला आहे.कलम २३ नुसार शोशानाविरुद्धचा हक्क देण्यात आलेला आहे.कलम २५ ते २८ नुसार सर्वांना धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क देण्यात आलेला आहे.

➤ **सारांश:**

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यघटनेच्या माध्यमातून सर्वांच्या मध्ये समता,बंधुता ,न्याय आणि विश्वात्मक जाणीव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.सर्व जाती धर्माच्या लोकांसाठी समान न्याय व समान सामाजिक संधी उपलब्ध करून सर्वांगीण प्रगती करण्याचा प्रयत्न केला आहे.सर्वांगीण विकास,समान संधी,नवभारताची निर्मिती हीच खऱ्या अर्थाने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या संविधान निर्मिती मागची प्रेरणा होती.भारतीय राज्याघटनेच्या माध्यमातून डॉ.आंबेडकर यांनी सामाजिक विषमता नष्ट करून सामाजिक समता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.